

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Η ΦΡΟΝΗΣΙΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ

1. Ἐν Κεφ. 10 τοῦ Βιβλίου X τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων ἐξετάζει ὁ Ἀριστοτέλης τὸ πρόβλημα τῆς νομοθετικῆς. Πῶς δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν τοὺς ὀρθοὺς νόμους καὶ τίνα μέθοδον πρέπει νὰ ἀκολουθήσωμεν πρὸς τοῦτο.

Πλὴν τῆς μεγάλης σημασίας τὴν ὁποίαν ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους παρουσιάζει ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου, εἶναι ὡσαύτως ἰδιαιτέρας σημασίας διὰ τὴν κατανόησιν τῆς θεωρίας αὐτοῦ περὶ τῶν πρακτῶν. Λύσεις διδόμεναι ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ ζητημάτων ἀφορώντων εἰς τὸν νόμον διευκρινίζουν πολλὰ σημεῖα τῆς γενικῆς θεωρίας περὶ τῶν πρακτῶν καὶ εἰδικῶς τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ περὶ τῆς εὐρέσεως τῶν ἰσχυουσῶν ἐπὶ τῶν πρακτῶν ἀρχῶν. Ἡ ἑλληνικὴ διανόησις ἀντελήφθη τὸν νόμον ἐν τῇ ἀνωτάτῃ αὐτοῦ σημασίᾳ καὶ προσέδωκεν εἰς αὐτὸν ἰδιαιτέρως μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν ζωὴν τῆς πόλεως¹. Ἐνεκα τοῦ λόγου τούτου οἱ Ἕλληνες πάντοτε ἐπίστευον ὅτι τὸ ἔργον τοῦ νομοθέτου πρέπει νὰ εἶναι ἔργον ἀνωτέρας σοφίας. Ἀκολουθῶν τὴν παράδοσιν ταύτην ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς καὶ τὴν κατεύθυνσιν τῶν ἰδίων γενικῶν ἀπόψεων, ἐξετάζει ζητήματα ἀφορῶντα εἰς τὸν νόμον. Ἡ μεγάλη δὲ ἐπίδρασις τῆς περὶ τοῦ δικαίου θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀναμφισβήτητος.

Ἐν τῇ ἐξετάσει τοῦ νόμου πλὴν τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς ἐπόψεως δύο κύρια προβλήματα ἐμφανίζονται, ἅτινα καὶ ἐπέσυρον τὴν προσοχὴν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὸ μὲν ἐν ἀφορᾷ εἰς τὸ ἔργον τοῦ νομοθετεῖν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς μεθόδου κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ νομοθετῶν εὕρισκει τοὺς ὀρθοὺς νόμους, τὸ δὲ ἕτερον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου.

1. Ὅρα W. Jaeger, *Éloge de la loi*, ἐν *Lettres d'humanité VIII*, Paris 1949, σ. 20 ἔ.

Γενικαὶ ἀντιλήψεις ἀκολουθούμεναι ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὡδήγησαν αὐτὸν εἰς τὰς λύσεις².

Ἀναχωρῶν ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τῆς ἀληθείας οὐκ ἔστιν ἐν τοῖς πρακτοῖς τέλος τὸ θεωρῆσαι ἕκαστα καὶ γινῶναι, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ πράττειν αὐτὰ Ἡ.Ν. X,10,1179a,35 — 1179 b,2, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι εἶναι δυσχερὲς τὸ νὰ τύχη τις ὀρθῆς ἀγωγῆς πρὸς ἀρετὴν, ἂν δὲν ἀνατραφῇ ὑπὸ τὸ κράτος ὀρθῶν νόμων³. Ἡ ἀνατροφή τῶν νέων πρέπει νὰ ρυθμίζεται ὑπὸ τῶν νόμων, διότι ἡ πατρικὴ ἐξουσία δὲν εἶναι ἐπαρκὴς πρὸς τοῦτο, ὁ δὲ νόμος ἀναγκαστικὴν ἔχει δύναμιν, λόγος ὧν ἀπὸ τινος φρονήσεως καὶ νοῦ Ἡ.Ν. X,10,1180 a,21–22. Ὁ θέλων ἐπομένως δι' ἐπιμελείας νὰ καταστήσῃ τοὺς ἄλλους βελτίους πρέπει

2. Ὁ Ἀριστοτέλης τὸ πρόβλημα τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου λύει διὰ τῆς ἐπιεικείας. Οὗτος ἀντιλαμβάνεται τὸν νόμον κατὰ τὴν λογικὴν αὐτοῦ ὑπόστασιν ὡς ἔννοιαν, λόγος - ὅρος. Ὁ νόμος ὡς ὅρος καθορίζει τὴν ἔκτασιν τῆς ἐφαρμογῆς αὐτοῦ, τούτέστι τὰς περιπτώσεις αἵτινες εἶναι ἀντικείμενον τῆς ἐφαρμογῆς ταύτης. Ἡ λογικὴ αὕτη ὑπόστασις τοῦ νόμου εἶναι ἀπόρροια τῆς ἐν τοῖς Ἀναλυτικοῖς διδασκαλίαις περὶ τοῦ ὅρου καὶ τοῦ καθόλου. Ἀφ' ἑτέρου θέματα ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου ἀπαντῶντα ἐν τῇ Ρητορικῇ λύνονται ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν ἀριστοτέλειον Λογικὴν, ὅρα τὴν μελέτην μου Platons Lehre von der Anwendung des Gesetzes und der Begriff der Billigkeit bei Aristoteles σ. 30 ἐ. Τὸ οὐσιῶδες στοιχεῖον τῆς ἐννοίας, ἦτοι ὁ σταθερὸς καθορισμὸς καὶ ἡ ἀκριβὴς διάκρισις ἀπὸ τῶν μὴ ὑπαγομένων εἰς τὴν ἔννοιαν, ἐμφανίζεται εἰς τὴν ἀριστοτέλειον θεωρίαν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνόησε τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου ὡς λογικὸν ζήτημα καὶ ἐξήτασε τοῦτο συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν αὐτοῦ περὶ τοῦ ὅρου καὶ τοῦ ὀρισμοῦ. Διότι πλὴν τῆς εἰδικωτέρας σημασίας ἣν ἡ λέξις ὅρος κέκτηται εἰς τὴν συλλογιστικὴν δὲν δύναται ν' ἀμφισβητηθῇ, ὅτι εἰς τὴν ἀριστοτέλειον Λογικὴν εὐρίσκεται ἡ ἔννοια ἐν τῇ λογικῇ αὐτῆς σημασίᾳ καὶ πολλάκις ἀποδίδεται διὰ τῆς λέξεως ὅρος, πρβλ. Solmsen, Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik σ. 85 ἐ. Kapp, Greek Foundations of Traditional Logic σ. 29 ἐ. v. Fritz, Die Ἀρχαὶ in der griechischen Mathematik σ. 40 σημ. 52. Θέματα ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου ἐξετάζονται ὑπὸ λογικὴν ἔποψιν καὶ εἰδικῶς ὡς ζητήματα κρίσεως συγκεκριμένων περιπτώσεων εἰ μὴ αὐταὶ ὑπάγονται εἰς ὀρισμένον νόμον, νοούμενον ὡς ἔννοιαν. Διὰ τοῦ νόμου, ὅστις εἶναι λόγος, δηλοῦται ἔννοια μετ' ἀφηρημένου ἀλλὰ καθωρισμένου περιεχομένου. Καὶ ἡ ἐπιεικεία ἐμφανίζεται ὡς ἡ μέθοδος διὰ τῆς ὁποίας ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον φαίνεται ὀρθὸν ὑπὸ καθαρῶς λογικὴν ἔποψιν διορθοῦται ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ ἐπιεικοῦς.

3. Ἡ.Ν. X,10,1179 b,31–32.

ν' ἀποκτήσῃ τὴν γνῶσιν τοῦ νομοθετεῖν, νομοθετικῶν πειρατέον γενέσθαι⁴. Οὕτως ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκολουθῶν τὴν πλατωνικὴν παράδοσιν, τὸ ἠθικὸν πρόβλημα ἀντιλαμβάνεται καὶ ὡς πολιτικὸν πρόβλημα καὶ εἰδικώτερον ὡς πρόβλημα τοῦ ὀρθῶς νομοθετεῖν, διότι ἡ ἠθικὴ εἶναι κοινωνικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ εἶναι ἠθικὴ, διὰ δὲ τῶν νόμων ἐπιδιώκεται ἡ ὀρθὴ ἀγωγή πρὸς ἀρετὴν.

Ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ φρόνησις εἶναι ἡ αὐτὴ ἕξις. Ἡ φρόνησις ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ τῆς πόλεως εἶναι ἡ πολιτικὴ ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ καὶ διακρίνεται εἰς τὴν νομοθετικὴν, ἣτις εἶναι ἀρχιτεκτονικὴ, τουτέστιν ἀνωτάτη καὶ ἰθύνουσα, καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν ἐν στενῇ ἐννοίᾳ, ἣτις ἀφορᾷ εἰς τὰ καθ' ἕκαστα⁵.

Οὕσα ἡ νομοθετικὴ μέρος τῆς πολιτικῆς⁶ εἶναι φρόνησις καὶ διακρίνεται τῆς ἐν στενῇ ἐννοίᾳ πολιτικῆς, διότι ἡ μὲν πολιτικὴ ἐν στενῇ ἐννοίᾳ ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὰ καθ' ἕκαστα, αὕτη δὲ εἶναι ὑπερκειμένη καὶ ἰθύνουσα. Ἀμφότεραι εἶναι φρόνησις, οὐχὶ ὡς εἶδος τῆς φρονήσεως, ἀλλ' ὡς ἐκδήλωσις αὐτῆς ἐν τῇ κατευθύνσει ταύτῃ τῇ λεγομένῃ πολιτικῇ, ἔστι δὲ καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ φρόνησις ἡ αὐτὴ μὲν ἕξις, τὸ μὲντοι εἶναι οὐ ταῦτόν αὐταῖς⁷. Κατὰ ταῦτα ἡ νομοθετικὴ οὕσα φρόνησις νοεῖται κατὰ πάντα ὡς τοιαύτη, καὶ ἐπομένως δὲν ἀφορᾷ μόνον εἰς τὰ καθόλου, ἀλλὰ δεῖ καὶ τὰ καθ' ἕκαστα γνωρίζειν⁸, διότι ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἐν στενῇ ἐννοίᾳ πολιτικῆς ὡς ἀφορώσης εἰς τὰ καθ' ἕκαστα δὲν σημαίνει ὅτι ἡ νομοθετικὴ εἶναι τῶν καθόλου μόνον. Ἡ ἐν στενῇ ἐννοίᾳ πολιτικὴ ἀφορᾷ εἰς τὰ καθ' ἕκαστα τῆς πόλεως, δηλαδὴ τῆς πολιτειακῆς λειτουργίας, ἡ νομοθετικὴ ὡς φρόνησις ἀφορᾷ εἰς τὰ καθόλου τῆς πολιτειακῆς λειτουργίας, διότι ὁ νόμος εἶναι καθόλου⁹. Ὅμως ὡς φρόνησις ἡ νομοθετικὴ ἐκδηλοῦται

4. Ἡ.Ν. X,10,1180 b,24–25. Ὁ σύνδεσμος πολιτικῶν καὶ ἠθικῶν τονίζεται καὶ ἐν Ἑρμ. I,2,1356 a,25 τῆς περὶ τὰ ἠθικὰ πραγματείας, ἣν δίκαιόν ἐστι προσαγορεύειν πολιτικὴν.

5. Ἡ.Ν. VI,8,1141 b,23–31.

6. Ἡ.Ν. X,10,1180 b,30–31.

7. Ἡ.Ν. VI,8,1141 b,23–24.

8. Ἡ.Ν. VI,7,1141 b,14–15.

9. Ἐν Ἡ.Ν. V,10,1137 b,13 ὁ νόμος ὅστις εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς νομο-

καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ φρόνησις, ἐπομένως καὶ αἱ ἀρχαὶ αὐτῆς εἶναι αἱ ἀρχαὶ τῆς φρονήσεως.

Ἡ ἀριστοτέλειος ρῆσις περὶ τοῦ νόμου, ὁ δὲ νόμος ἀναγκαστικὴν ἔχει δύναμιν, λόγος ὧν ἀπότινος φρονήσεως καὶ νοῦ ὀρίζει τὸν νόμον ἐν πρώτοις ὡς λόγον. Ἐκ τῶν πολλῶν ἀποχρώσεων ὑφ' αἷς ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος λόγος ἐν προκειμένῳ λαμβάνεται ἐκείνη ἣτις σημαίνει τὸν ὀρθὸν λόγον, ὡς τὸν λόγον τῆς φρονήσεως. Ἀνάλογος ἐμφανίζεται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς ὁ γὰρ νόμος τὸ μέσον Πολ. III,11,1287 b,5. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ὁ λόγος τοῦ νόμου εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος τῆς φρονήσεως. Μολονότι ὁ Ἀριστοτέλης ἀντελήφθη τὸν νόμον ὡς ἔννοιαν ἐκφραζομένην διὰ τοῦ λόγου καὶ τὴν ἔννοιαν ταύτην καλεῖ λόγον, Ῥητ. I,13,1374 b,10-18 καὶ μὴ πρὸς τὸν λόγον ἀλλὰ πρὸς τὴν διάνοιαν τοῦ νομοθέτου¹⁰, ἐν τῷ ἀνωτέρῳ χωρίῳ διὰ τοῦ ὄρου λόγος δὲν ἀποβλέπει νὰ δηλώσῃ οὗτος τὸ λογικὸν στοιχεῖον τοῦ νόμου, ὡς ἐννοίας ἐχούσης λογικὸν καθορισμὸν, ἀλλ' ἀποβλέπει εἰς τὴν ἔξαρσιν τοῦ ἐλλόγου στοιχείου ἐν αὐτῷ. Καὶ τοῦτο τὸ ἔλλογον στοιχεῖον ἀπορρέει ἐκ τῆς φρονήσεως καὶ τοῦ νοῦ. Ἀφοῦ προηγουμένως ἔθεσεν ὡς ἀρχήν, ὅτι αἱ προϋποθέσεις τοῦ νὰ γίνῃ ἀγαθὸς ὁ ἄνθρωπος κατοχυροῦνται βιοῦ μένοις κατὰ τινὰ νοῦν καὶ τάξιον ὀρθήν, ἔρχεται ἀμέσως νὰ θέσῃ τὴν ἀποστολὴν ταύτην εἰς τὸν νόμον, οὔτινος ἡ ὑπόστασις ἀνταποκρίνεται εἰς τοῦτο, διότι εἶναι λόγος ἀπότινος φρονήσεως καὶ νοῦ¹¹. Ἡ σημασία τοῦ νόμου εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν δια-

θετικῆς χαρακτηρίζεται ὡς καθόλου, ἐνῶ τὸ ψήφισμα, ὃν ἀντικείμενον τῆς ἐν στενῇ ἐννοίᾳ πολιτικῆς, ὡς ἔσχατον, Ἡ.Ν. VI,8,1141 b, 27-28. Ἐν προκειμένῳ ὁ Ἀριστοτέλης προβαίνει εἰς τὴν διάκρισιν ταύτην ἐπὶ τῇ βάσει καθαρῶς λογικοῦ σχήματος: νόμος - καθόλου - νομοθετικῆ - φρόνησις τῶν καθόλου > ψήφισμα - ἔσχατον - πολιτικῆ - φρόνησις τῶν καθ' ἕκαστα. Τὸ σχῆμα τοῦτο ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ νόμου ἀπὸ τοῦ ψηφίσματος δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, ἴδρα τὴν μελέτην μου Platons Lehre von der Anwendung des Gesetzes und der Begriff der Billigkeit bei Aristoteles σ. 32.

10. Ὅρα ἀνωτέρῳ σημ. 2.

11. Ἐξετάζων τὸ χωρίον τοῦτο ὁ J. Cook Wilson, Classical Review 27 (1913) σ. 116 ἐ. δέχεται, ὅτι λόγος σημαίνει ἐνταῦθα νοῦν (reason) καὶ ὁ νόμος ὀρίζεται ὡς ἐκφρασις τοῦ νοῦ (expression of reason).

νόησιν ὀδηγεῖ τὸν Ἀριστοτέλη νὰ συνδέσῃ τὸν νόμον πρὸς τὸν νοῦν. Ὁ νόμος εἶναι λόγος καὶ εἶναι λόγος ἀπὸ τῆς φρονήσεως καὶ τοῦ νοῦ. Καὶ ὁ νοῦς ἀναφέρεται ἐν προκειμένῳ οὐχὶ μόνον ὡς ἡ ρίζα τοῦ λόγου καὶ τῆς φρονήσεως, ἀλλ' ὡς ἡ ἔξαρσις τοῦ ἀνωτάτου καὶ τοῦ θείου, διότι ἀφοῦ ὁ νόμος ἀγεί εἰς τὸ ζῆν κατὰ τινὰ νοῦν καὶ τάξιν ὀρθὴν καὶ εἰ δὴ θεῖον ὁ νοῦς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, καὶ ὁ κατὰ τοῦτον βίος θεῖος πρὸς τὸν ἀνθρώπινον βίον¹², ὁ νόμος ἀπὸ τοῦ νοῦ ἀπορρέει. Εἰς τὴν ἔκφρασιν ταύτην δὲν πρέπει νὰ ζητήσωμεν εἰδικωτέραν ἔννοιαν τῆς σχέσεως τοῦ νόμου πρὸς τὸν νοῦν, πέρα τῆς θεμελιώσεως αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ νοῦ λόγῳ τῆς ἀποστολῆς ἣν ἔχει. Ἡ προέλευσις τῶν λέξεων φαίνεται πλατωνικὴ, Νόμοι I, 632 C συνδήσας ὁ νοῦς. I, 645 B λόγον παραλαβούσαν, νόμον θεμένην. IV, 714 A τὴν τοῦ νοῦ διανομὴν ἐπονομάζοντας νόμον. Ἡθέλησε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἐξάρῃ τὸν νόμον καὶ ἐστήλιξεν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ νοῦ ἵνα ἐμφαίνεται τὸ ὑψηλὸν καὶ τὸ θεῖον τοῦ νόμου, ὅπερ συγχρόνως εἶναι καὶ αἰτιολογία τῆς ἀναγκαστικῆς δυνάμεως. Ἡ φρόνησις ἀφ' ἑτέρου ὑπαγορεύουσα τὸν νόμον μετὰ τοῦ νοῦ δὲν δύναται νὰ ἔχῃ τὴν ἔννοιαν, ἣν ἔχει παρὰ Πλάτωνι, Νόμοι I, 631 C ὁ δὲ πρῶτον αὐτῶν θείων ἡγεμονοῦν ἐστὶν ἀγαθῶν, ἡ φρόνησις. III, 688 B φρόνησις δ' εἶη τοῦτο καὶ νοῦς¹³. X, 890 D εἶπερ νοῦ γέ ἐστι γεννήματα κατὰ λόγον ὀρθόν. Αἱ λέξεις εἶναι αἱ αὐταί, ἀλλὰ τὸ νόημα

Ἄλλ' ἡ ἀφετηρία, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ταυτίζει λόγον καὶ νοῦν δὲν εἶναι ὀρθή. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ἐνλοτε ὁμοῦ μετὰ τοῦ λόγου τὸν νοῦν, οὐχὶ ὡς ταυτόσημα, ἀλλ' ὡς τοῦ λόγου ἔχοντος τὴν ρίζαν εἰς τὸν νοῦν. Ἐν Ἡ.Ν. VI, 2, 1139 a, 33 λόγος καὶ διάνοια ταυτίζονται, ἀλλ' ὡς ἡ διάνοια δὲν εἶναι νοῦς, δὲν εἶναι καὶ ὁ λόγος νοῦς.

12. Ἡ.Ν. X, 7, 1177 b, 30–31. Πολ. III, 11, 1287 a, 28–30.

13. Πολιτεία II, 518 E. Σημαίνει ἡ φρόνησις παρὰ Πλάτωνι τὴν ἐνότητα τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τὸν ἀνώτατον κανόνα. Περὶ τῆς σχέσεως νοῦ, φρονήσεως καὶ νόμου παρὰ Πλάτωνι ὅρα Jaeger, Paedeia III σ. 226 σημ. 81. F. Solmsen, Plato's Theology, Cornell Studies in Classical Philology XXVII, Ithaca New-York 1942, σ. 161 ἐ. 165 ἐ. καὶ τὴν μελέτην μου Platons Lehre von der Anwendung des Gesetzes und der Begriff der Billigkeit bei Aristoteles σ. 19 ἐ. Τὴν δυσχέρειαν τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἐννοίας τοῦ νόμου παρὰ τοῖς Ἑλλησι τονίζει ὁ M. Pohlenz, Philologus 97 (1948) σ. 135 ἐ.

εἶναι ἀριστοτελικόν. Ἡ φρόνησις κεῖται ἐν οἷα ἐννοία ἀναπτύσσεται ἐν τοῖς Ἡθικοῖς Νικομαχείοις.

Συνέπεια τῆς προελεύσεως τοῦ νόμου, ὄντος λόγου ἀπὸ τῆς φρονήσεως, εἶναι ὅτι ἡ αὐτὴ μέθοδος τῆς εὑρέσεως τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν καὶ τῶν πρακτικῶν προτάσεων ἀκολουθεῖται καὶ προκειμένου νὰ εὑρεθῇ ὁ θετέος νόμος.

2. Ὁ θετέος νόμος εἶναι πρακτικὴ πρότασις καὶ ἀπορρέει ἀπὸ τῆς πρακτικῆς ἀρχῆς. Ἡ νομοθετικὴ, ἣτις εἶναι φρόνησις, ἀναπτύσσει τὴν αὐτὴν λειτουργίαν. Ἐπομένως ἡ μέθοδος τῶν πρακτικῶν, ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν, ἐφαρμόζεται καὶ ἐν προκειμένῳ. Εὔρεσις τῆς ἀρχῆς ἐξ ἐμπειρίας καὶ δι' ἐπαγωγῆς, διὰ συλλογισμοῦ δὲ κατόπιν εὔρεσις τῶν εἰδικωτέρων προτάσεων. Κατὰ τὴν μέθοδον ταύτην θὰ εὑρεθῇ ὁ θετέος νόμος.

Ἐν Κεφ. 10 τοῦ Βιβλίου Χ τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων θέτει ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἐρώτημα πόθεν ἢ πῶς δύναται τις νὰ διδαχθῇ τὸ νομοθετεῖν¹⁴. Ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς πρὸς τὴν ἀπάντησιν παρατηρεῖ, μήπως θὰ ἔπρεπε ὡς καὶ ἐπὶ ἄλλων θεμάτων νὰ διδασκώμεθα παρὰ τῶν εἰδικῶν, οἵτινες εἶναι οἱ πολιτικοί, ἐφ' ὅσον ἡ νομοθετικὴ εἶναι μέρος τῆς πολιτικῆς; Φαίνεται ὅμως ὑπάρχουσα διαφορὰ μεταξὺ τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν καὶ δυνάμεων, διότι ἐνῶ εἰς τὰς ἄλλας οἱ διδάσκοντες εἶναι καὶ οἱ ἐφαρμόζοντες, ὡς λ.χ. οἱ ἰατροὶ καὶ οἱ ζωγράφοι, ἐπὶ τῶν πολιτικῶν οἱ σοφισταὶ ἐπαγγέλλονται μὲν ὅτι διδάσκουν ταῦτα, ἀλλ' οἱ πολιτευόμενοι εἶναι οἱ ἐφαρμόζοντες, οἵτινες μάλιστα περισσότερο φαίνονται πράττοντες ἐπὶ τῇ βάσει ἐμφύτου τινὸς ἰκανότητος καὶ ἐμπειρίας ἢ ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχῶν ἀφηρημένων. Δὲν βλέπομεν αὐτοὺς οὔτε νὰ γράφουν οὔτε νὰ διδάσκουν περὶ τούτων, οὔδὲ βλέπομεν αὐτοὺς νὰ ἐδημιούργησαν τοὺς υἱοὺς ἢ τοὺς φίλους πολιτικούς, θὰ ἦτο δὲ εὔλογον τοῦτο εἰάν ἠδύναντο. Οὔδὲ κατέλιπόν τι τὸ ἄξιον εἰς τὰς ἑαυτῶν πόλεις, ἀλλ' οὔτε καὶ δι' ἑαυτοὺς καὶ τοὺς φιλτάτους

14. Χ,10,1180 b,29-30 πόθεν ἢ πῶς νομοθετικὸς γένοιτ' ἂν τις. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει σαφῆ ἐπίγνωσιν τῆς διακρίσεως μεταξὺ ὀρθοῦ καὶ μὴ ὀρθοῦ δικαίου. Οὕτως εὑρίσκομεν παρ' αὐτῶ τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ ὀρθῶς κειμένου νόμου καὶ ἀπεσχεδιασμένου, Ἡ.Ν. V,1,1129 b,24-25. Πολ. ΙΙΙ,11,1282 b,2-3. Ἀφ' ἑτέρου ἀπαντᾷ παρ' αὐτῶ καὶ ἡ διάκρισις μεταξὺ σπουδαίου καὶ φαύλου νόμου, ὡς καὶ μεταξὺ δικαίου καὶ ἀδίκου νόμου, Πολ. ΙΙΙ, 11,1282 b,8-10.

προετίμησαν τῆς πολιτικῆς δυνάμεως ἕτερον. Καὶ δὲν φαίνεται νὰ συμβάλῃ ἐπὶ μικρὸν ἢ ἐμπειρία. Ἄλλ' ὅμως πολιτικοὶ δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ γίνουν μόνον διὰ τῆς πρακτικῆς συνηθείας εἰς τὰ πολιτικά. Διὸ ἐκεῖνοι οἵτινες ἐπιδιώκουν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν τῶν πολιτικῶν φαίνεται νὰ χρειάζονται καὶ τὴν ἐμπειρίαν. Ἄφ' ἑτέρου οἱ σοφισταὶ πολλῶ ἀπέχουν τοῦ νὰ φαίνωνται ἱκανοὶ νὰ διδάξουν τὰ πολιτικά, ἀγνοοῦντες καὶ τὴν ἀληθῆ φύσιν καὶ τὸ ἀντικείμενον τῶν πολιτικῶν. Διότι ἄλλως δὲν θὰ ἐταῦτιζον τὰ πολιτικά μετὰ τῆς ρητορικῆς, ἢ δὲν θὰ ἔθετον ταῦτα εἰς κατωτέραν μοῖραν, οὐδὲ θὰ ἐνόμιζον εὐχερές ἔργον τὴν σύνταξιν νομοθεσίας ἐπὶ τῇ βάσει συλλογῆς τῶν θεωρουμένων ὀρθῶν νόμων¹⁵.

Διὰ τῆς παρατηρήσεως, οὐδ' ἂν ᾤοντο ῥάδιον εἶναι τὸ νομοθετεῖν συναγαγόντι τοὺς εὐδοκιμοῦντας τῶν νόμων· ἐκλέξασθαι γὰρ εἶναι τοὺς ἀρίστους¹⁶, ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει σαφῶς, ὅτι οἱ σοφισταὶ δὲν ἀντεμετώπισαν σοβαρῶς τὴν ὀρθὴν μέθοδον τοῦ νομοθετεῖν, συνισταμένην μὲν εἰς τὴν συναγωγὴν, ἢτοι τὴν συλλογὴν τῶν εὐδοκιμοῦντων νόμων, καὶ τὴν ἐπιλογὴν τῶν ἀρίστων, μὴ οὔσαν ὅμως ἔργον εὐχερές. Δὲν εἶχον ἀντιληφθῆ οἱ σοφισταὶ ὅτι ἡ ἐκλογὴ τῶν νόμων εἶναι ἔργον τῆς συνέσεως, ἢτις σημαίνει τὴν ὀρθὴν κρίσιν καὶ στρέφεται πρὸς ἃ καὶ ἡ φρόνησις¹⁷, δὲν εἶχον ἀντιληφθῆ, ὅτι τὸ κρίναι ὀρθῶς εἶναι μέγιστον. Ὡς συμβαίνει εἰς τὴν μουσικὴν οἱ μὲν ἐμπειροὶ κρίνουν ὀρθῶς τὰ ἔργα, ἀντιλαμβάνονται τὰ μέσα καὶ τὸν τρόπον δι' ὧν τὸ ἔργον γίνεται τέλειον καὶ ἀρμονικόν, ἐνῶ οἱ ἀπειροὶ ἀρκοῦνται νὰ μὴ διαφύγῃ αὐτοὺς ἂν τὸ ἔργον εἶναι καλὸν ἢ κακόν, ὡς συμβαίνει ἐπὶ τῆς ζωγραφικῆς. Ἡ ἐκλογὴ τῶν νόμων εἶναι ἔργον τῶν ἐμπείρων, οἵτινες πρέπει νὰ κρίνουν ὡς ἐπὶ τῆς μουσικῆς καὶ οὐχὶ ἔργον τῶν ἀπείρων, οἵτινες κρίνουν ὡς ἐπὶ τῆς ζωγραφικῆς. Ὅθεν οἱ νόμοι εἶναι ἔργον τῆς πολιτικῆς¹⁸.

Ἡ κατὰ τῶν σοφιστῶν πολεμικὴ στρέφεται, ὡς ἤδη ὁ L. Spengel¹⁹ παρατήρησεν, ἐναντίον τοῦ Ἰσοκράτους,

15. X,10,1180 b,30–1181 a,17.

16. X,10,1181 a,15–17.

17. Ὅρα ἀνωτέρω III,1.

18. X,10,1181 a,17–23.

19. Aristotelis Ars Rhetorica II, Lipsiae 1867, σ. 321. Τούτου τὴν

ἀναφέρεται δὲ εἰς τὸ χωρίον Περὶ τῆς ἀντιδόσεως 15,82–83 τοῖς μὲν τοὺς νόμους τιθέναι προαιρουμένοις προὔργου γέγονε τὸ πλῆθος τῶν κειμένων, οὐδὲν γὰρ αὐτοὺς δεῖ ζῆτεῖν ἑτέρους, ἀλλὰ τοὺς παρὰ τοῖς ἄλλοις εὐδοκιμοῦντας πειραθῆναι συναγαγεῖν, ὃ ῥαδίως ὅστις ἀνβουληθεὶς ποιήσῃ. Πράγματι ὁ Ἄριστοτέλης φαίνεται ἐκλέγων τὰς αὐτὰς λέξεις τοῦ Ἰσοκράτους ἵνα ἀσκήσῃ τὴν κατ' αὐτοῦ κριτικὴν. Ὁ Ἰσοκράτης προτρέπει λέγων τοὺς παρὰ τοῖς ἄλλοις εὐδοκιμοῦντας πειραθῆναι συναγαγεῖν καὶ ὁ Ἄριστοτέλης μέμφεται τοὺς πιστεύοντας ῥαδίον εἶναι τὸ νομοθετῆσαι συναγαγόντι τοὺς εὐδοκιμοῦντας τῶν νόμων. Καὶ ἐνῶ διὰ τὸν Ἰσοκράτη τὸ συναγαγεῖν τοὺς εὐδοκιμοῦντας τῶν νόμων σημαίνει συλλογὴν καὶ συνδυασμὸν τῶν νόμων τούτων, διὰ τὸν Ἄριστοτέλη συναγωγὴ σημαίνει μόνον τὴν συλλογὴν²⁰. Ἄλλ' ἡ πολεμικὴ αὕτη στρέφεται μὲν προεχόντως κατὰ τοῦ Ἰσοκράτους χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ, ὅτι δὲν στρέφεται ἐν γένει κατὰ τῶν σοφιστῶν²¹. Δὲν θὰ ἠδύνατο ἄλλωστε νὰ στηριχθῇ ὑπόθεσις, ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης ὀνομάζει τοὺς σοφιστὰς μόνον ἵνα κεκαλυμμένως στραφῇ κατὰ τοῦ Ἰσοκράτους.

Ἐν συνεχείᾳ ἐρωτᾷ ὁ Ἄριστοτέλης πῶς ἐκ μιᾶς συλλογῆς νόμων θὰ καταστῆ τις νομοθετικὸς, θὰ διδα-

---

γνώμην ἐδέχθησαν U. v. Wilamowitz—Moellendorff, Aristoteles und Athen I, Berlin 1893, σ. 360. Burnet, The Ethics of Aristotle σημ. ἐπὶ 1181 a. Ross, Ethica Nicomachea, The Works of Aristotle IX, σημ. 2 καὶ 3 ἐπὶ X,9,1181 a,14–16. O. Immisch, Rheinisches Museum 84(1935) σ. 55. Dirlmeier, Nikomachische Ethik σ. 605 σημ. 240,5.

20. Τοῦτο ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Immisch, Rheinisches Museum 84 σ. 58.

21. Ὁ Πρωταγόρας φέρεται συντάξας νόμους διὰ τοὺς Θουρίους, Διογένους Λαέρτιος IX,50 Θουρίοις νόμους γράψαι φησὶν αὐτόν. Τὸ ἀκριβὲς τῆς πληροφορίας τοῦ Διογένους Λαέρτιου δέχονται οἱ G. Busolt—H. Swoboda, Griechische Staatskunde I₁ (1920) σ. 376 σημ. 2. R. Hirzel, Themis, Dike und Verwandtes, Leipzig 1907, σ. 382. A. Menzel, Protagoras als Gesetzgeber von Thurii, ἐν Hellenika, Gesammelte kleine Schriften, Wien 1938, σ. 66 ἔ.

χθῆ τὴν νομοθετικὴν, καὶ θὰ δυνηθῆ νὰ κρίνη τίνες νόμοι εἶναι οἱ ἀριστοί; Δὲν γίνεται τις ἰατρὸς διὰ τῆς ἀναγνώσεως ἰατρικῶν συγγραμμάτων, καίτοι ταῦτα δὲν περιέχουν μόνον γενικοὺς θεραπευτικοὺς τρόπους ἀλλὰ καὶ τὰς ἐπὶ μέρους θεραπείας ἐπὶ τῆ βάσει διακρίσεων· τὰ ἰατρικὰ συγγράμματα εἰς μὲν τοὺς ἐμπείρους εἶναι ὠφέλιμα εἰς δὲ τοὺς ἀνεπιστήμονας ἀχρηστα²².

Μετὰ τὰς ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς παρατηρήσεις ταύτας, θέτει ὁ Ἀριστοτέλης τὰς ἀρχὰς τῆς νομοθετικῆς καὶ ἅμα θέτει τὰ θεμέλια τῆς συγκριτικῆς τῶν νόμων ὡς τῆς μεθόδου τῆς νομοθετικῆς.

Ἡ.Ν. X,10,1181 b, 6-23 ἴσως οὖν καὶ τῶν νόμων καὶ τῶν πολιτειῶν αἱ συναγαγαὶ τοῖς μὲν δυναμένοις θεωρῆσαι καὶ κρίναι τί καλῶς ἢ τοῦναντίον καὶ ποῖα ποίοις ἀρμόττει εὐχρηστ' ἂν εἴη· τοῖς δ' ἄνευ ἕξεως τὰ τοιαῦτα διεξιούσι τὸ μὲν κρίνειν καλῶς οὐκ ἂν ὑπάρχοι, εἰ μὴ ἄρα αὐτόματον, εὐσυνετώτεροι δ' εἰς ταῦτα τάχ' ἂν γένοιντο. παραλιπόντων οὖν τῶν προτέρων ἀνερεύνητον τὸ περὶ τῆς νομοθεσίας, αὐτοὺς ἐπισκέπασθαι μᾶλλον βέλτιον ἴσως, καὶ ὅπως δὴ περὶ πολιτείας, ὅπως εἰς δύναμιν ἢ περὶ τὰ ἀνθρώπινα φιλοσοφία τελειωθῆ. πρῶτον μὲν οὖν εἴ τι κατὰ μέρος εἴρηται καλῶς ὑπὸ τῶν προγενεστέρων πειραθῶμεν ἐπελθεῖν, εἶτα ἐκ τῶν συνηγμένων πολιτειῶν θεωρῆσαι τὰ ποῖα σώζει καὶ φθείρει τὰς πόλεις καὶ τὰ ποῖα ἐκάστας τῶν πολιτειῶν, καὶ διὰ τίνας αἰτίας αἱ μὲν καλῶς αἱ δὲ τοῦναντίον πολιτεύονται. θεωρηθέντων γὰρ τούτων τάχ' ἂν μᾶλλον συνίδοιμεν καὶ ποῖα πολιτεία ἀρίστη, καὶ πῶς ἐκάστη ταχθεῖσα, καὶ τίσι νόμοις καὶ ἔθεσι χρωμένῃ. λέγωμεν οὖν ἀρξάμενοι²³.

Πολ. II,1,1260 b, 27-35 ἐπεὶ δὲ προαιρούμεθα θεωρῆσαι περὶ τῆς κοινωνίας τῆς πολιτικῆς ἢ κρατίστη πασῶν τοῖς δυναμένοις ζῆν ὅτι μάλιστα κατ' εὐχὴν, δεῖ καὶ τὰς ἄλλας ἐπισκέπασθαι πολιτείας αἷς τε χρῶνται τινες τῶν πόλεων τῶν εὐνομεῖσθαι λεγομένων κἂν εἴ τινες ἕτεροι τυγχάνωσιν ὑπὸ τινῶν εἰρημέναι καὶ δοκοῦσαι καλῶς ἔχειν, ἵνα τό τ' ὀρθῶς ἔχον ὀφθῆ καὶ τὸ χρήσιμον, ἔτι δὲ τὸ ζητεῖν τι παρ' αὐτὰς ἕτερον μὴ δοκῆ πάντως εἶναι σοφίζεσθαι βουλομένων, ἀλλὰ διὰ τὸ μὴ καλῶς ἔχειν ταύτας τὰς νῦν ὑπαρχούσας, διὰ τοῦτο ταύτην δοκῶμεν ἐπιβαλέσθαι τὴν μέθοδον.

Ῥητ. I,4,1360 a,30-35 χρήσιμον δὲ πρὸς τὰς νομοθεσίας τὸ μὴ μόνον

22. X,10,1181 b,1-6. Τὸ ἐπιχείρημα τῶν ἰατρικῶν συγγραμμάτων ἐπικαλεῖται ὡς ἐπιχείρημα a fortiori. Τὰ ἰατρικὰ βιβλία εἶναι περισσότερο ἐπιστημονικὰ τῶν συλλογῶν τῶν νόμων καὶ ἐν τούτοις διὰ τοὺς ἀνεπιστήμονας εἶναι ἀχρηστα, ὅρα Burnet, The Ethics of Aristotle σημ. ἐπὶ 1181 b.

23. Συμπλήρωσιν καὶ διόρθωσιν τῆς περιόδου χρωμένῃ. λέγωμεν οὖν ἀρξάμενοι προτείνει ὁ H. v. Arnim, Zur Entstehungsgeschichte der aristotelischen Politik, SB der Akademie der Wiss. Wien, Phil. hist. 200, 1(1924) σ. 4.

ἐπαίειν τίς πολιτεία συμφέρει ἐκ τῶν παρεληλυθότων θεωροῦντι, ἀλλὰ καὶ τὰς παρὰ τοῖς ἄλλοις εἰδέναι, αἱ ποῖαι τοῖς ποίοις ἀρμόττουσιν. ὥστε δῆλον ὅτι πρὸς μὲν τὴν νομοθεσίαν αἱ τῆς γῆς περίοδοι χρήσιμοι ἐντεῦθεν γὰρ λαβεῖν ἔστι τοὺς τῶν ἔθνῶν νόμους²⁴.

Τόσον ἐκ τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων ὅσον καὶ ἐκ τῆς Ῥητορικῆς²⁵ καὶ τῶν Πολιτικῶν καθίσταται σαφές, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἰσηγεῖται μέθοδον ὠρισμένην τῆς νομοθετικῆς, ἣτις ἐκκινεῖ ἐκ τῶν νομοθεσιῶν τῶν πόλεων καὶ δὴ οὐ μόνον τῶν ἑλληνικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ξένων πολιτειῶν, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου τῆς Ῥητορικῆς. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ χωρίου προκύπτει, ὅτι παραδέχεται ὡς ἀποτελούσας μέρος τῶν νομοθεσιῶν αἵτινες πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψει ὁμοῦ μετὰ τῶν νῦν ἰσχυουσῶν καὶ τὰς νομοθεσίας αἵτινες κατὰ τὸ παρελθὸν ἴσχυσαν. Οὕτως ἡ βᾶσις τῆς μεθόδου εἶναι ἐμπειρική. Ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς φράσεως τῶν νόμων καὶ τῶν πολιτειῶν αἱ συναγωγαί, ἣτις δηλοῖ πλέον τεχνικὴν ἔννοιαν ὑπὸ ἔποψιν ἀντικειμένου, νοεῖ ὄχι μόνον τοὺς ἀφορῶντας εἰς τὴν σύνταξιν τῆς πολιτείας νόμους, ἀλλὰ καὶ τοὺς νόμους τοὺς ρυθμίζοντας τὰς μεταξὺ τῶν ἰδιωτῶν σχέσεις καὶ τοὺς ἀναγομένους εἰς τὸ ποινικὸν καὶ τὸ δικονομικὸν δίκαιον, τουτέστι νοεῖ τὸ δημόσιον καὶ τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον κατὰ σύγχρονον ὀρολογίαν²⁶.

24. Τοὺς τῶν ἔθνῶν νόμους ἀντίθ. τοὺς τῶν Ἑλληνῶν νόμους, Πολ. VII,2,1324 b,10.

25. Ὅρα καὶ Ῥητ. I,4,1359 b,30-32.

26. Ὅθεν εἶναι εὐρυτέρα ἢ ἔννοια τοῦ νόμου ἐνταῦθα ἀπὸ τῆς ἐν Πολ. IV,1,1289 a,15-20 ἀντιδιαστολῆς πολιτεία-νόμοι, περὶ ἧς ὄρα Busolt—Swoboda, Griechische Staatskunde, I, σ. 303 ἐ. V. Ehrenberg, Der griechische und der hellenistische Staat, ἐν Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft III, 3(1932) σ. 22 ἐ. Menzel, Hellenika, Gesammelte kleine Schriften σ. 70. A. Verdross—Drossberg, Grundlinien der Antiken Rechts- und Staatsphilosophie², Wien 1948, σ. 151 ἐ. Περὶ τῆς διακρίσεως τῶν νόμων κατὰ τὸ ἀντικείμενον αὐτῶν πρβλ. E. Weiss, Griechisches Privatrecht I, Leipzig 1923, σ. 49 ἐ. 56 ἐ. Ἐὐρὸν περιεχόμενον κατ' ἀντικείμενον ἔχει ὁ νόμος καὶ ἐν Πολ. II,9,1273 b,28-35, II,9,1274 b,1-26, Ἀθην.Πολ. 7,1-10. Ἀφ' ἑτέρου σαφῆς διάκρισις μεταξὺ τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου δὲν ἀπαντᾷ παρὰ τοῖς Ἑλλησι, πρβλ. K. Latte, Heiliges Recht, Tübingen 1920, σ. 4. Ἐξήγησιν τούτου δίδει ὁ F. Pringsheim, The Greek Law of Sale, Weimar 1950, σ. 1, δεχόμενος ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχον ἐν τούτοις ἐπίγνωσιν τῆς διακρίσεως.

Αἱ ἐν Κεφ. 10 τοῦ Βιβλίου Χ ἀναπτύξεις ἔχουν ἰδιαιτέραν σημασίαν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀριστοτέλους οὐ μόνον περὶ τῆς νομοθετικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς φρονήσεως ἐν γένει, ἧς μία τῶν ἐκδηλώσεων εἶναι ἡ νομοθετικὴ. Αἱ ἀντιθέσεις ἐμπειρία μᾶλλον ἢ διανοία 1181 a,2, τοῖς μὲν ἐμπείροις—τοῖς δ' ἀνεπιστήμοσιν 1181 b,5-6, τοῖς μὲν δυναμένοις θεωρῆσαι καὶ κρίναι—τοῖς δ' ἄνευ ἕξεως τὰ τοιαῦτα διεξιούσι 1181 b,7-10 δεικνύουν, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἐμπειρικὸν στοιχεῖον μόνον μετὰ τοῦ διανοητικοῦ δέχεται ἄγον εἰς γνῶσιν, πληροῦσαν τὰς προϋποθέσεις τῆς ἀληθοῦς γνώσεως. Αἱ παραστάσεις ἃς ἀρυόμεθα ἐκ τῆς ἐμπειρίας ἐὰν μείνουν μεμονωμένοι καὶ ἀσύνδετοι δὲν δύναται νὰ ἀγάγουν εἰς γνῶσιν. Πρέπει νὰ ἐκκινήσωμεν ἐκ τῆς ἐμπειρίας καὶ τὰς παραστάσεις αὐτῆς νὰ ἐλέγξωμεν μετὰ λόγου διὰ νὰ ἀχθῶμεν εἰς συμπέρασμα ἔχον ἐπιστημονικὴν ὀρθότητα. Εἶναι μὲν δυνατόν καὶ ὁ ἀνεπιστήμων νὰ ἔχη ἐπιτυχίαν τινά, τεθεαμένον δ' ἀκριβῶς τὰ συμβαίνοντα ἐφ' ἐκάστῳ δι' ἐμπειρίαν²⁷, ὅμως τοῦτο παραμένει μεμονωμένον δι' ὠρισμένην περίπτωσιν, ἐτέρῳ οὐδὲν ἂν δυνάμενοι ἐπαρκέσαι, ἀλλ' ὁ θέλων νὰ εἶναι ἐπιστήμων πρέπει νὰ χωρήσῃ περαιτέρω, ἐπὶ τὸ καθόλου βαδιστέον.....κάκεῖνο γνωριστέον ὡς ἐνδέχεται· εἴρηται γὰρ ὅτι περὶ τοῦθ' αἱ ἐπιστήμαι 1180 b,16-23. Ἐπὶ τὸ καθόλου βαδιστέον σημαίνει νὰ εὔρη τὰς ἀρχὰς ἢ τὰς προτάσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ ἀπ' αὐτῶν νὰ φθάνη εἰς συμπεράσματα. Ἐν ἄλλοις λόγοις νὰ ἔχη γνῶσιν τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐπιστήμης, Ἀν."Υστ. II,13,97 b,26-27 ἀεὶ δ' ἐστὶ πᾶς ὄρος καθόλου· οὐ γὰρ τινὶ ὀφθαλμῷ λέγει τὸ ὑγιεινὸν ὁ ἰατρός ἀλλ' ἢ παντὶ ἢ εἶδει ἀφορίσας.

27. Οὗτος ἔχει παραστάσεις ἀναγομένας εἰς μίαν περίπτωσιν, ἐφ' ἐκάστῳ δι' ἐμπειρίαν, ἀλλ' ἡ ἐμπειρία αὕτη δὲν ὠδήγησεν εἰς τὸ καθόλου. Ἡ περίοδος τῶν γεβουλομένων—βαδιστέον 1180 b,20-1 εἶναι στενῶς πρὸς τ' Ἀναλυτικὰ συνδεδεμένη, Ἀν."Υστ. II,13,97 b,28-29 διὸ δεῖ ἀπὸ τῶν καθ' ἕνα στα ἐπὶ τὰ καθόλου μεταβαίνειν, 97 b,36 οὕτως ἐπὶ τὸ κοινὸν βαδίζειν, καὶ δὲν ἔχει σχέσιν τινὰ πρὸς τὸν Προτρεπτικόν, Iambl. Protr. (Pistelli) X,55,26-27, ὡς ὑποστηρίζει ὁ R. Stark, Aristotelesstudien, Zetemata Heft 8, München 1954, σ. 18.

Ἐν Κεφ. 19 τοῦ Βιβλίου II τῶν Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων ἐκτίθεται πῶς ἐξ ἐμπειρίας ἀγόμεθα εἰς τὸ καθόλου καὶ ἐν Κεφ. 1 τοῦ Βιβλίου A τῶν Μετὰ τὰ Φυσικὰ ἀναλύεται ἡ ἐμπειρία²⁸. Καὶ τοῦτο τὸ καθόλου γνωριστέον ὡς ἐνδέχεται, συμφώνως δηλαδή πρὸς τὴν προσήκουσαν μέθοδον. Ἀναλόγως τοῦ ἀντικειμένου θὰ ζητήσωμεν τὴν γνῶσιν τοῦ ὅτι ἢ τὴν γνῶσιν τοῦ διότι. Δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμῶμεν τὸν ἐμπειρικὸν παράγοντα, οὐ μὴν μικρόν γε ἔοικεν ἡ ἐμπειρία συμβάλλεσθαι 1181 a,9-10, προσδεῖν ἔοικεν ἐμπειρίας 1181 a,12, οἱ γὰρ ἐμπειροὶ περὶ ἕκαστα κρίνουσιν ὀρθῶς τὰ ἔργα 1181 a,19-20, ἀλλ' ἐμπειρία εἶναι ἢ μετὰ λόγου ἀγούσα εἰς τὸ καθόλου ἢ τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν, ἄλλως εἶναι ἄθροισμα παραστάσεων μὴ ἐγγυώμενον ἐπιστημονικὸν ἀποτέλεσμα, ὡς οἱ πολιτευόμενοι πράττουσι δυνάμει τινὶ καὶ ἐμπειρία μᾶλλον ἢ διανοία²⁹ 1181 a,2-3. Ὁ ἐμπειρὸς εἶναι τὸ ἀντίθετον τοῦ ἀνεπιστήμονος. Ἡ ἀντίθεσις εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ὁ ἐμπειρὸς ἀγεται εἰς τὸ καθόλου, διότι ἤδη παρετηρήθη εἴρηται γὰρ ὅτι περὶ τοῦ θ' αἰ ἐπιστήματι 1180 b,22-23, καὶ καταλέγεται τοῖς δυναμένοις θεωρῆσαι καὶ κρίναι, ἐνῶ ὁ ἀνεπιστήμων εἶναι ἀνευ ἕξεως³⁰, διότι δὲν εἶναι ἐμπειρὸς. Ὁ ἐμπειρὸς περὶ τὰ πρακτὰ εἶναι φρόνιμος, ἢ δὲ φρόνησις εἶναι ἕξις στρεφομένη καὶ πρὸς τὰ καθόλου καὶ πρὸς τὰ καθ' ἕκαστα, Ἡ.Ν. VI,8,1142 a,11-19. VI,7,1141 b,14-16.

Τὸ Κεφ. 10 τοῦ Βιβλίου X τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων προϋποθέτει οὐ μόνον τὰ ἐν τῷ Βιβλίῳ VI περὶ φρονήσεως ἀναπτυσσόμενα, ἀλλὰ καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἀνα-

28. Ὅρα ἀνωτέρω III,1.

29. Ὁ Im m i s c h, Rheinisches Museum 84 σ. 55 ἐρμηνεύει τὸ διανοία ὡς σημαῖον τὴν πνευματικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου. Διανοία σημαίνει ἐνταῦθα τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα τῆς γνώσεως κατὰ τὴν σύγχρονον ὀρολογίαν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοεῖ τὴν λέξιν ἐμπειρία ἐν διττῇ σημασίᾳ, ἢτοι ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐμπειρίας μετὰ διανοίας καὶ ἀνευ. Ἐν 1181 a, 19 καὶ 1181 b,5 ἡ ἐμπειρία νοεῖται μετὰ διανοίας.

30. Ὁ Burnet, The Ethics of Aristotle σημ. ἐπὶ 1181 b ἀντὶ ἕξεως προτείνει ἀνευ ἕξετάσεως. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο οὐδόλως προάγει. Νομίζομεν ὅτι διὰ τῆς ἕξεως ὁ Ἀριστοτέλης νοεῖ ἐνταῦθα ὅτι καὶ ἐπὶ τῆς φρονήσεως χαρακτηρίζων αὐτὴν ἕξιν ἀληθῆ μετὰ λόγου, Ἡ.Ν. VI,5,1140 b,5-6.

λυτικῶν καὶ τοῦ Βιβλίου Α τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά, ὅπου ἀναπτύσσονται τὰ τῆς ἐμπειρίας. Σκοπὸν ἔχει ὁ Ἀριστοτέλης νὰ θεμελιώσῃ τὴν νομοθετικὴν ἐπὶ ἐπιστημονικῶν βάσεων, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἀγγίξῃ εἰς τὴν ὀρθὴν νομοθέτησιν. Αἱ ἀναπτύξεις αὗται δὲν ἀπομακρύνουν τὴν νομοθετικὴν ἀπὸ τῆς φρονήσεως ἐν γένει, τοῦναντίον ἐπεξηγοῦν καὶ τὰ ὅσα ἀλλαχοῦ περὶ τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν πρακτικῶν προτάσεων λέγονται.

Ὁ ὅρος συναγωγή³¹ ἀφ' ἑτέρου δὲν σημαίνει τὴν εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε συλλογὴν νόμων, ἀλλὰ τὴν συστηματικὴν ἐκθεσιν νομοθεσίας ἢ νομοθεσιῶν ὠρισμένων πολιτειῶν καὶ μάλιστα, ὡς δείκνυται ἐκ τῆς σφζομένης Ἀθηναίων Πολιτείας, ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῶν ἐξελίξει. Ἐκάστη πολιτεία περιελάμβανε τὸ ἱστορικὸν καὶ τὸ συστηματικὸν μέρος. Τὸ δεύτερον δὲ περιεῖχε τὴν ἰσχύουσαν συνταγματικὴν νομοθεσίαν.

Ἡ μεγάλη σημασία τῶν χωρίων τούτων τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων τῶν Πολιτικῶν καὶ τῆς Ῥητορικῆς δείκνυται ἔτι μᾶλλον ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἠκολούθησεν ἔργῳ τὰς ἀρχὰς ἃς ἀναπτύσσει ἐν αὐτοῖς. Διὰ τῶν μαθητῶν καὶ ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐτοῦ ἐποπτεῖαν ἐπέτυχε νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὴν τεραστίαν συλλογὴν τῶν 158 Πολιτειῶν, τὸ μνημεῖον τοῦτο τῆς Περιπατητικῆς Σχολῆς (W. Jaeger), μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία, ἣν αὐτὸς ὡς ὑπόδειγμα συνέταξε³². Εὕρισκει οὕτω καὶ τὸ τέλος τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ σημασίαν, διότι ἡ φράσις ἐκ τῶν συνηγμένων πολιτειῶν ἀναφέρεται εἰς τὴν συλλογὴν ταύτην³³ καὶ εὐλόγως δύναται νὰ θεωρηθῇ εἰσαγωγὴ εἰς τὰ Πολιτικά, ὧν τὰ

31. Ὁ ὅρος συναγωγή ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, Bonitz, Index Aristotelicus λ. συναγωγή σ. 721. Jaeger, Aristotle σ. 265 σημ. 2.

32. Ὅρα Jaeger, Aristotle σ. 260, χαρακτηρίζοντα δικαίως τὴν ἀπώλειαν τῆς συλλογῆς ταύτης πληγὴν ἀνεπούλωτον εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Πρβλ. Ueberweg—Praechter, Grundriss der Geschichte der Philosophie I σ. 372. Busolt—Swoboda, Griechische Staatskunde I₁ σ. 91 ἐ. Gercke, Aristoteles, RE II₁ σ. 1026. U. Wilcken, Griechische Geschichte⁶, München 1943, σ. 184 ἐ. H. Bengtson, Griechische Geschichte, München 1950, σ. 95, 276.

33. Ὅρα Jaeger, Aristotle σ. 265 σημ. 2. Immisel, Rheinisches Museum 84 σ. 59.

βιβλία IV-VI ἀνήκοντα εἰς τὴν τελευταίαν ἐξέλιξιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀκολουθοῦν ἀκριβῶς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐπιλόγου τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων³⁴.

Διδάσκων ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὸ Λύκειον, ὅτι τῆς νομοθετικῆς βάσις εἶναι ἡ γνῶσις τῶν νομοθεσιῶν, ἡ συναγωγὴ τῶν νόμων, ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ συναγωγῆς, ἣν δὲν προώριζε μόνον διὰ τοὺς μαθητάς, ἀλλ' ἐθεώρει τὴν βάσιν τῆς νομοθετικῆς, προοριζομένην δι' εὐρυτέρους κύκλους³⁵. Δεχόμενος δὲ οὗτος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς σοφιστάς, ὅτι οὐχὶ ἀπλῶς καὶ μόνον αἱ συλλογαὶ τῶν νόμων, ἀλλ' ἡ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν ὀρθὴ κρίσις ὀδηγεῖ εἰς τὴν ὀρθὴν νομοθέτησιν, ἐπρέσβευεν ὅτι αἱ συλλογαὶ εἶναι τὸ ἐμπειρικὸν ὑλικόν, ὅπερ μόνον δι' ἡσκημένου ὀφθαλμοῦ δύναται νὰ ἐλεγχθῆ. Μόνον ἄρα ὁ κεκτημένος γνῶσιν τῶν ἀρχῶν τῆς νομοθετικῆς δύναται νὰ προβῆ εἰς τὴν ἐπιλογὴν. Εὐρίσκεται οὕτω τὸ ἐμπειρικὸν στοιχεῖον ἐξηρτημένον ἀπὸ τοῦ ἐλλόγου καὶ οὐδέτερον ὑποτιμᾶται, διότι ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους τὸ ἐμπειρικὸν ἱστορικὸν γεγονὸς ὑποβάλλεται εἰς ἔρευναν³⁶, ἣτις εἶναι ἐξ ἴσου ἐπιστημονικὴ γνῶσις, ὡς εἶναι καὶ ἡ τοῦ γενικοῦ καὶ ἀφηρημένου. Ἡ αὐτὴ μέθοδος τῶν πρακτῶν ἀκολουθεῖται καὶ ἐν προκειμένῳ καὶ ἡ νομοθετικὴ, ἣτις εἶναι φρόνησις, λει-

34. "Ορα Jaeger, Aristotle σ. 259 ἔ. Immisch, Rheinisches Museum 84 σ. 59. W. Theiler, Museum Helveticum 9 (1952) σ. 74 ἔ. 'Ο P. Gohlke, Die Entstehung der aristotelischen Ethik, Politik, Rhetorik, SB der Akademie der Wiss. Wien Phil. hist. 223, 2(1944) σ. 95, 110 ἔ., ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης λέγων ἐκ τῶν συνηγμένων πολιτειῶν δὲν νοεῖ τὴν συλλογὴν τῶν 158 Πολιτειῶν, ἀλλὰ πάσας τὰς ἐν τῷ Βιβλίῳ IV τῶν Πολιτικῶν παραλλαγὰς μορφῶν πολιτείας. Ἐπικαλεῖται δὲ οὗτος ὡς ἐπιχείρημα, ὅτι ἐν Πολ. VI,1,1316 b,40 διὰ τοῦ αὐτοῦ ὅρου συναγωγῆ νοοῦνται ἀναμφιβόλως αἱ παραλλαγαὶ μορφῶν πολιτείας. 'Ο Gohlke φαίνεται παραβλέπων τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν Ἡ.Ν. X,10,1181 b,17 διὰ τῆς φράσεως ἐκ τῶν συνηγμένων πολιτειῶν, ὡς καὶ διὰ τῆς φράσεως τῶν νόμων καὶ τῶν πολιτειῶν αἱ συναγωγαὶ ἐν 1181 b, 7, δηλοῦται τὸ αὐτό, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ ὅρου συναγωγῆ καὶ συνηγμένα, ὁ ὅρος συναγωγῆ δὲ ἐν 1181 b,7 ἀναμφιβόλως χρησιμοποιεῖται ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν συλλογῶν.

35. Πρβλ. v. Wilamowitz — Moellendorf, Aristoteles und Athen I σ. 361, 370. Busolt — Swoboda, Griechische Staatskunde I₁ σ. 91. Γ. Μεριδάκη, Ἴσοκράτους Αἰγινήτικός, Σύμμικτα Στρέϊτ I, Ἀθήναι 1939, σ. 587.

36. "Ορα ἀνωτέρω III,2.

τουργεῖ καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ φρόνησις ἐν γένει. Ὡς ἡ φρόνησις χωρεῖ ἐκ τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων οὕτω καὶ ἡ νομοθετική. Ὡς ἡ φρόνησις ὑποβάλλει εἰς κριτικὴν βάσανον τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα³⁷, οὕτω πράττει καὶ ἡ νομοθετική. Εἶναι χαρακτηριστικὸν πόσον σαφῶς τονίζει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι δὲν φθάνομεν εἰς ἱκανοποιητικὸν ἀποτέλεσμα ἂν δὲν κατέχωμεν ἀμφοτέρωθεν, τὸ ἐμπειρικὸν στοιχεῖον καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν κρίσιν, ἣτις ὁρμάται ἐκ τοῦ καθόλου, ὅπερ ἤδη ἐκτέθη ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα. Τοῦτο εἶναι τὸ νόημα τοῦ ἐπιλόγου τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, ἡ συναγωγή τῶν νόμων δύναται ν' ἀξιοποιηθῆ μόνον ὑπὸ τῶν δυναμένων θεωρῆσαι καὶ κρίναι, μόνον δηλαδή ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι θὰ τεθῆ εἰς κριτικὴν ἐπιστημονικὴν βάσανον.

Ἀφ' ἑτέρου ἐν τοῖς χωρίοις τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, τῶν Πολιτικῶν καὶ τῆς Ῥητορικῆς, διὰ τῶν αὐτῶν λέξεων ποῖα ποῖοις ἀρμόττει — ποῖα ποῖοις ἀρμόττουσιν³⁸ δηλοῦται, ὅτι ἡ νομοθέτησις ἐξαρτᾶται καὶ ἐκ τῶν συνθηκῶν ὑφ' ἃς εὐρίσκεται ὠρισμένη κοινωνία καὶ τούτου ἕνεκα ἡ ἐπιλογή τῶν νόμων πρέπει νὰ γίνεται λαμβανομένων ὑπ' ὄψει τῶν συνθηκῶν τούτων, ἵνα κριθῆ τίνες νόμοι ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς ἐν λόγῳ συνθήκας.

Διὰ τοὺς μὴ ἔχοντας τὰς προϋποθέσεις τῆς ὀρθῆς κρίσεως αἱ συναγωγαὶ τῶν νόμων ἔχουν μόνον παιδαγωγικὴν σημασίαν, εὐσυνετώτεροι δ' εἰς ταῦτα τάχ' ἂν γένοιεντο. Οὗτοι δὲν δύνανται ν' ἀποφαίνωνται μετ' ἐπιστημονικῆς πεποιθήσεως. Τὸ ἐμπειρικὸν ὑλικὸν μόνον ὑπὸ τοῦ κατέχοντος τὰς ἐπιστημονικὰς ἀρχὰς δύναται ν' ἀξιοποιηθῆ, διότι ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τούτων ἐρείδεται ἡ ὀρθὴ κρίσις.

Τὸ τελευταῖον μέρος παραλιπόντων — ἀρξάμενοι³⁹ περιέχει ἐν συνόψει τὰς βάσεις τῆς νομοθετικῆς. Συνδέον-

37. Ἡ.Ν. VII,1,1145 b,2-7. VII,2,1146 b,6-8.

38. Πολ. IV,1,1288 b,24 καὶ τίς τίσιν ἀρμόττουσιν. IV,1,1289 a,13-14 καὶ νόμους τοὺς ἀρίστους ἰδεῖν καὶ τοὺς ἐκάστη τῶν πολιτειῶν ἀρμόττοντας.

39. Τούτου ἄλλοτε ἠμφισβητήθη ἡ γνησιότης ὑπὸ τοῦ F. Susmihl, Aristotelis Ethica Nicomachea (1880), σήμερον ὅμως μετὰ τὴν εὑρεσὶν τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας δὲν ἀμφισβάλεται αὕτη, v. Wilamowitz — Moellendorf, Aristoteles und Athen I σ. 360. I. Bywater, Aristotelis Ethica Nicomachea (1890). Burnet, The Ethics of Aristotle (1900). Jaeger, Aristotle σ. 265. Ἐν ἡ φράσις

ται ἐν αὐτῷ πρῶτον τὰ πολιτικά μετὰ τῶν ἠθικῶν, ἵνα ὑπὸ ἐνιαῖον πρῖσμα ἐξετασθοῦν ἀμφοτέρω, καὶ ὑπὸ τὴν ἀτομικὴν καὶ ὑπὸ τὴν κοινωνικὴν ἔποψιν⁴⁰, ὅπως εἰς δύναμιν ἢ περὶ τὰ ἀνθρώπινα φιλοσοφία τελειωθῆ. Δεύτερον τίθενται αἱ εἰδικαὶ ἀρχαὶ τῆς νομοθετικῆς, αἵτινες εἶναι :

α. Ἡ ἐξέτασις τῶν διδαχθέντων ὑπὸ τῶν προγενεστέρων, τουτέστιν ἡ θεωρητικὴ ἔρευνα. Αὕτη καθιστᾷ ἀρτιωτέραν τὴν ἐπιστημονικὴν βάσιν ἐφ' ἧς ἐρείδεται ἡ ὀρθὴ κρίσις. β. Ἡ ἐξέτασις τῶν συνηγμένων νομοθεσιῶν ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως εὐρεθῆ τίς μορφή πολιτεύματος (πολιτεία) εἶναι ἡ ἀρίστη καὶ τίνας νόμους πρέπει αὕτη νὰ ἔχη.

Καὶ πρὸ τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν ἦτο ξένη ἐν Ἑλλάδι ἡ ἀντίληψις, ὅτι ἡ μελέτη τῶν εἰς τὰς ἄλλας πόλεις ἰσχυόντων νόμων εἶναι διὰ τὴν νομοθέτησιν ἀπαραίτητος, οὔτε δὲ καὶ ἡ νομοθεσία μιᾶς πόλεως ἦτο ἄγνωστος καὶ ἀδιάφορος διὰ τὰς ἄλλας. Αἱ μεταξὺ ἄλλωστε τῶν νομοθεσιῶν ἐπιδράσεις ὑπῆρξαν συνεχεῖς καὶ αἱ γενόμεναι κατὰ τὸν 7ον καὶ 6ον π.Χ. αἰῶνα κωδικοποιήσεις ἐχαρακτηρίζοντο ἀναμφιβόλως ὑπὸ τοιούτων ἐπιδράσεων, παρ' ὅλον ὅτι κατὰ βάσιν ἀπετέλουν τὴν κατάστρωσιν τοῦ ἐθιμικῶς ἰσχύοντος δικαίου εἰς ἐκάστην πόλιν⁴¹.

παρὰ λιπόντων οὖν τῶν προτέρων περιλαμβάνη καὶ τὸν Πλάτωνα ἐξετάζουν οἱ K. v. Fritz—E. Kapp, Aristotle's Constitution of Athens and related Texts, New—York 1950, σ. 43. Dirlmeier, Nikomachische Ethik σ. 605 σημ. 241,3. Ἀναμφιβόλως δ' Ἀριστοτέλης δὲν νοεῖ καὶ τὸν Πλάτωνα, οὔτινος τὴν προσπάθειαν ἐσυνέχισεν ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου.

40. Ὅρα Jaeger, Aristotle σ. 264 ἐ.

41. Περὶ τῶν κωδικοποιήσεων τούτων καὶ τῶν προβλημάτων ἅτινα προκύπτουν πρβλ. G. Busolt, Griechische Geschichte I², Gotha 1893, σ. 424 σημ. 3, III₁, 1897, σ. 534 σημ. 1. J. Beloch, Griechische Geschichte I₁, Strassburg 1912², σ. 350 ἐ., I₂, 1913², σ. 257 ἐ. E. Meyer, Geschichte des Altertums III², Stuttgart 1937, σ. 521 ἐ. W. Jaeger, Solons Eunomie, SB der preuss. Akademie der Wiss., 1926, σ. 69 ἐ. F. E. Adcock, Literary Tradition and Early Greek Codemakers, Cambridge Historical Journal 2 (1927) σ. 95 ἐ. M. Mühl, Die Gesetze des Zaleukos und Charondas, Klio 22(1929) σ. 105 ἐ. 432 ἐ. H. Berve, Griechische Geschichte I, Freiburg i. Br. 1959, σ. 148 ἐ. 174 ἐ. Bengtson, Griechische Geschichte σ. 101 ἐ. J. Bury, History of Greece³, London 1951, σ. 145, 179, 187. Ὅτι ἐν Ἑλλάδι ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν γνῶσιν τῶν ἀλλαχοῦ ἰσχυόντων δικαίων τολίξει ὁ E. H. Kaden, Rechtsvergleichung, ἐν Rechtsvergleichendes Handwörterbuch VI σ. 20.

Ἦδη ὁ Πλάτων τὴν γνῶσιν τοῦ εἰς τὰς ἄλλας πόλεις ἰσχύοντος δικαίου συνιστᾷ ὡς ἀπαραίτητον διὰ τὴν νομοθέτησιν καὶ τὴν διόρθωσιν τοῦ ἰσχύοντος δικαίου.

Νόμοι XII,951 A-952 C ἐξιόντα κατὰ θάλατταν καὶ γῆν, ζητεῖν ὅς ἂν ἀδιάφθαρτος ᾗ, τὰ μὲν βεβαιούμενον τῶν νομίμων, ὅσα καλῶς αὐτοῖς κεῖται, τὰ δ' ἐπανορθούμενον, εἴ τι παραλείπεται. ἄνευ γὰρ ταύτης τῆς θεωρίας καὶ ζητήσεως οὐ μένει ποτὲ τελέως πόλις, οὐδ' ἂν κακῶς αὐτὴν θεωρῶσι . . . . . τὴν δὲ συνουσίαν εἶναι τούτοις καὶ τοὺς λόγους περὶ νόμων ἀεὶ τῆς τε οἰκείας πόλεως περὶ, καὶ εἰ ἄλλοθι πυνθάνονται τι περὶ τῶν τοιούτων διαφέρειν, καὶ δὴ καὶ περὶ μαθημάτων, ὅπως ἂν ἐν ταύτῃ τῇ σκέψει δοκεῖ συμφέρειν, ἃ μαθοῦσι μὲν εὐδαγέστερον γίνεσθαι, μὴ μαθοῦσι δὲ σκοτωδέστερα τὰ περὶ νόμους αὐτοῖς φαίνεσθαι καὶ ἀσαφῆ. . . . . εἰς δὴ τοῦτον τὸν σύλλογον ὁ θεωρήσας τὰ ἐν τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις νόμιμα ἀφικόμενος εὐθὺς πορευέσθω, καὶ εἴ τινα φήμην τινῶν περὶ θέσεως νόμων ἢ παιδείας ἢ τροφῆς εἰδὼς τινας ἔχοντας, φράζειν, εἴτε καὶ αὐτὸς νενοηκῶς ἅττα ἦκοι, κοινούτω τῷ συλλόγῳ ἅπαντι.

Οὐδὲ ὑπελείπετο ὁ Πλάτων τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ δικαίου τῶν μεγάλων ἑλληνίδων πόλεων, τὴν γνῶσιν δὲ τούτου δεικνύει αὐτὸ τὸ ἔργον τοῦ Πλάτωνος Νόμοι⁴².

Παρ' ὅλον ὅτι καὶ πρὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐδίδετο ἡ προσήκουσα σημασία εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἀλλάχοῦ ἰσχυόντων δικαίων, ὅμως πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης ἐδίδαξε τὰς ἀρχὰς τῆς νομοθετικῆς καὶ εἰσήγαγε τὴν συγκριτικὴν τῶν δικαίων ὡς μέθοδον εὐρέσεως τοῦ ὀρθοῦ θετέου νόμου. Ἦχθη δὲ οὗτος εἰς τὴν μέθοδον ταύτην ἐκ τῆς γενικῆς αὐτοῦ ἀντιλήψεως περὶ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν, ὡς ἐκ τῆς ἐμπειρίας γινωσκομένων. Ἀπᾶξ καὶ τὰ πολιτικὰ ἀκολουθοῦν τὴν αὐτὴν μετὰ τῶν ἠθικῶν μέθοδον, ἡ αὐτὴ μέθοδος ἰσχύει καὶ ἐπὶ τῆς νομοθετικῆς οὔσης μέρος τῆς πολιτικῆς. Ἡ συγκριτικὴ τῶν δικαίων εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐμπειρικὴ ἔρευνα καὶ παρατήρησις καὶ εὖρεν ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν, ἀφ' ἧς ὁ Ἀριστοτέλης ἔδωκεν εἰς τὸν ἐμπειρικὸν παράγοντα ἰδιάζουσαν σημασίαν. Εἰς τὴν ἔρευναν καὶ παρατήρησιν τοῦ ἐμπειρικοῦ

42. Ὅρα W. Jaeger, Demosthenes, Der Staatsmann und sein Werden, Berlin 1939, σ. 27 σημ. 14. G. Maridakis, Démosthène, théoricien du droit, ἐν Revue Internationale des droits de l'Antiquité, Mélanges F. de Visscher, Bruxelles 1950, σ. 178, ὅτινες δέχονται ὅτι εἰς τὴν Ἀκαδημαίαν ἐγένετο συγκριτικὴ σπουδὴ τῶν δικαίων. Τοῦτο θεωρεῖ οὐχὶ πιθανὸν ὁ L. Gernet, Platon, Les Lois, Introduction, σ. CCIV, Édition de l'Association G. Budé, XI₁, Paris 1951.

στοιχείου ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ πολιτικά ἔδωσεν ὁ Ἀριστοτέλης μείζονα σημασίαν ἢ ὁ Πλάτων⁴³.

Εἰς τὸν μαθητὴν αὐτοῦ Θεόφραστον κατέλιπεν ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἔργον τῆς συναγωγῆς τῶν νόμων⁴⁴ καὶ οὗτος συνέταξε μέγα ἔργον Νόμων κατὰ στοιχεῖον εἰς 24 Βιβλία, ὡς μαρτυρεῖ Διογένης ὁ Λαέρτιος⁴⁵. Ὁ Κικέρων ἐν *De Finibus* V,4,11 μαρτυρεῖ *omnium fere civitatum, non Graeciae solum, sed etiam barbariae, ab Aristotele, mores, instituta, disciplinas, a Theophrasto leges etiam cognovimus*. Τὴν σημασίαν τοῦ ἔργου καὶ τὴν μέθοδον, ἣν ἠκολούθησεν ὁ Θεόφραστος, δυνάμεθα ν' ἀντιληφθῶμεν ἐκ τοῦ διασωθέντος ἀποσπάσματος περὶ συμβολαίων ἐν τῷ Ἀνθολογίῳ τοῦ Στοβαίου⁴⁶. Ὁ Θεόφραστος ἀκολουθεῖ τὴν μέθοδον τοῦ διδασκάλου καὶ δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν παράθεσιν τῶν νόμων, ἀλλὰ βαίνει εἰς τὴν σύγκρισιν. Καὶ ἡ πρόθεσις αὐτοῦ εἶναι νὰ ἀκολουθήσῃ τοὺς κανόνας τῆς συναγωγῆς, ὥστε τὸ ἔργον νὰ εἶναι πρόσφορον πρὸς χρῆσιν διὰ μέλλουσαν νομοθέτησιν⁴⁷.

43. Πρβλ. F. Susemihl, *Aristotele's Politik I*, Leipzig 1879, *Einleitung*, σ. 11. Jaeger, *Éloge de la loi* σ. 40. J. Kaerst, *Geschichte des Hellenismus I*³, Leipzig 1927, σ. 107. H. Kroll, ἐν *Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Geisteswissenschaften Heft 1*, Köln 1953, σ. 53. Ἐκ διαφόρων πηγῶν ἔχομεν τὴν πληροφορίαν, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψεν ἔργον μνημονεύμενον *Νόμιμα ἢ Νόμιμα βαρβάρικα*, V. Rose, *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*², Lipsiae 1886, Fr. 604–610, P. Moraux, *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Louvain 1951, σ. 130 ἐ. ἀφορῶν ὡς φαίνεται εἰς θεσμούς καὶ εἰς ἔθιμα, ἔτι δὲ ἔγραψε ἔργον *Δικαιώματα ἢ Δικαιώματα τῶν πόλεων*, Rose, Fr. 612–614, Moraux, σ. 122 ἐ., ἀφορῶν ὡς φαίνεται εἰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἐλληνίδων πόλεων. Πρβλ. περὶ τῶν ἔργων τούτων v. Wilamowitz—Moellendorf, *Aristoteles und Athen I* σ. 305. Jaeger, *Aristoteles* σ. 350 ἐ.

44. Πρβλ. O. Regenbogen, *Theophrastos*, RE Suppl. VII σ. 1519. Jaeger, *Éloge de la loi* σ. 40. Theiler, *Museum Helveticum* 9 σ. 68. Moraux, *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote* σ. 130 ἐ.

45. V,44.

46. IV,2,20. Περὶ τοῦ ἀποσπάσματος τούτου πρβλ. G. Simonétos, *Festschrift P. Koschaker III*, Weimar 1939, σ. 175 ἐ. Pringsheim, *The Greek Law of Sale* σ. 134 ἐ.

47. Regenbogen, *Theophrastos*, RE Suppl. VII σ. 1520.